

Куценко Вера Ивановна – докт. екон. наук, профессор, главный научный сотрудник отдела социоэкологических проблем устойчивого развития Государственного учреждения "Институт экономики природопользования и устойчивого развития НАН Украины" (01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60, e-mail: kutcenko_vi@ukr.net).

Information about the authors

О. Garashchuk – Doctor of Science in Economics, Associate Professor, Deputy Chief for organizational and information support, Head of Public Media and International Cooperation of the State

Inspectorate of Educational Institutions of Ukraine (5a Metrobudivska St., 03065, Kyiv, Ukraine, e-mail: mon7@ukr.net).

V. Kutsenko – Doctor of Science in Economics, Professor, Chief Researcher of the Department of Socioecological Problems of Sustainable Development of the State Institution "Institute of Economics of Natural Resources and Sustainable Development of NAS of Ukraine" (60 T. Shevchenko Blvd., 01032, Kyiv, Ukraine, e-mail: kutcenko_vi@ukr.net).

Стаття надійшла до ред.
16.01.2015 р.

УДК 33.012.4

JEL Classification: B40

АЛЬТЕРНАТИВНІ ТЕОРІЇ РИНКУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В РЕГУЛЯТИВНІЙ ПОЛІТИЦІ

**Мороз О. В.
Несен Л. М.
Філатова Л. С.**

Досліджено основні методологічні підходи до аналізу ринку і, відповідно, опису ринкових законів та принципів формування конкурентного середовища. На думку авторів, проблема полягає, насамперед, у відсутності коректних методологій й теорії опису сучасного ринку та неможливості внаслідок цього опрацювати результативну політику регуляцій. Для вирішення проблеми необхідний адекватний вибір (уточнення) теоретичної бази серед відомих або ж формулювання нової в разі визнання неадекватності наявних. Для цього здійснено дослідження основних джерел, репрезентованих у світовій економічній науці. Доведено базовість основних, синтезованих постулатів класичної політекономії, теорії недосконалої конкуренції та неолібералізму у формуванні сучасної теорії ринку та можливості його регулювання, а також показано обмеженість інших методологій і теорій. Визначено детермінантну роль у формуванні сучасних моделей ринку та ринкового регулювання теорії недосконалої конкуренції. Показано безпосередній зв'язок між теоріями ринку та змістом відповідної регулятивної політики. Акцентовано увагу на перспективах регуляцій за ідеологією захисту та розвитку недосконалого конкурентного середовища, особливо в країнах із транзитивною економікою. Проблеми сучасних ринків, їхньої дисфункціональності, а також можливості й перспективи коректного регулювання показано на прикладі ринку молочної продукції України.

Підкреслено, що створення нового варіанта теорії ринку, адаптованої до умов ХХІ ст., має будуватися на перегляді змістового потенціалу теорії недосконалої конкуренції, і це є актуальним виключно для ринків транзитивних економік. До того ж головним питанням є визначення бажаних для суспільства параметрів недосконалої конкуренції, а також того, які соціальні та економічні витрати необхідні для досягнення і захисту таких параметрів, що й визначає перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: ринок, теорії ринку, конкурентне середовище, регулятивна політика, недосконала конкуренція.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ТЕОРИИ РЫНКА И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕГУЛЯТИВНОЙ ПОЛИТИКЕ

**Мороз О. В.
Несен Л. Н.
Филатова Л. С.**

Исследованы основные методологические подходы к анализу рынка и, соответственно, описанию рыночных законов и принципов формирования конкурентной среды. По мнению авторов, проблема заключается, прежде всего, в отсутствии корректных методологии и теории описания современного рынка и невозможности вследствие этого выработать результативную политику регуляций. Для решения проблемы необходим

адекватный выбор (уточнение) теоретической базы среди известных или формулировка новой в случае признания неадекватности существующих. Для этого проведено исследование ведущих источников, представленных в мировой экономической науке. Доказана базовость основных, синтезированных постулатов классической политэкономии, теории несовершенной конкуренции и неолиберализма в формировании современной теории рынка и возможности его регулирования, а также показана ограниченность других методологий и теорий. Определена детерминантная роль в формировании современных моделей рынка и рыночного регулирования теории несовершенной конкуренции. Показана непосредственная связь между теориями рынка и содержанием соответствующей регулятивной политики. Акцентируется внимание на перспективах регуляций по идеологии защиты и развития несовершенной конкурентной среды, особенно в странах с транзитивной экономикой. Проблемы современных рынков, их дисфункциональности, а также возможности и перспективы корректного регулирования показаны на примере рынка молочной продукции Украины.

Подчеркнуто, что создание нового варианта теории рынка, адаптированной к условиям XXI века, должно строиться на пересмотре содержательного потенциала теории несовершенной конкуренции, и это актуально исключительно для рынков транзитивных экономик. При этом главным вопросом является определение желаемых для общества параметров несовершенной конкуренции, а также того, какие социальные и экономические затраты необходимы для достижения и защиты таких параметров, что и определяет перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: рынок, теории рынка, конкурентная среда, регулятивная политика, несовершенная конкуренция.

ALTERNATIVE THEORIES OF MARKET AND APPLYING THEM TO REGULATORY POLICY

**O. Moroz
L. Nesen
L. Filatova**

The main methodological approaches to the analysis of the market and, correspondingly, descriptions of market laws and principles for creation of a competitive environment have been researched. According to the authors, the problem is first of all in the absence of a correct methodology and theory of description of the modern market and resulting from it inability to develop an efficient policy of regulations. The solution to this problem requires an adequate choice/specification of a theoretical base from the list of those known, or formulation of a new one shall those existing turn to appear inadequate. For this purpose there have been researched some leading sources, presented in the world economic literature. There have been proved the principality of the main, synthesized postulates in the classic political economy, the theory of imperfect competition and neo-liberalism in the creation of a modern market theory and a possibility to regulate it, there have also been shown a restriction of other methodologies and theories. There has been revealed the determinant role of the theory of imperfect competition in the formation of the contemporary models of the market and market regulation. A direct relation between market theories and the content of the corresponding regulatory policy has been shown. The perspectives of regulations as for the ideology of protection and development of an imperfect competitive environment, especially in countries with transition economy have been emphasized. The issues of the modern markets, their disfunctionality as well as the possibilities and perspectives of correct regulation have been demonstrated with the dairy industry of Ukraine taken as an example.

There has been emphasized that the creation of a new version of the market theory adapted to the conditions of the XXI century must be build on the revision of the content potential of the imperfect competition theory, and this is exceptionally important for markets with the economy in transition. The main issue therefore is to determine the desirable for the society parameters of the imperfect competition, as well as social and economic expenses which are necessary for the achievement and protection of those parameters, which determines the perspectives for further researches.

Keywords: market, market theory, competitive environment, regulatory policy, imperfect competition.

З огляду на загальну історію цивілізації, ідея ринку як наукова парадигма та її практичне втілення є відносно новим феноменом. Така концепція визначила розвиток переважної більшості країн світу в той чи інший період у новітній історії. Для Англії, США та деяких інших європейських країн вибір такого сценарію розвитку припав на XVII – XIX ст., і це відбувалося під впливом ідей класичної політекономії. Для більшості інших країн світу цей вибір було здійснено здебільшого в процесі національної ідентифікації (наприклад, країн Латинської Америки, Африки, Азії) у XIX – XX ст. Для країн постра-

дянського простору цей період розпочався після розпаду СРСР та формування ряду національних економік на цьому терені починаючи з 90-х рр. XX ст.

Очевидно, є підстави стверджувати, що і в теоретичному, і в прикладному аспектах процес формування ринкових відносин та національної економічної політики її втілення до прийнятного рівня визнаної суспільством ефективності відбувався в різних країнах упродовж тривалого часу з високим рівнем конфліктності й суперечливості. Незважаючи на беззаперечні успіхи ринкових економік, у більшості країн світу зберігаються

достатньо серйозні претензії до недосконалості ринкових відносин, стану ринку тощо. Здійснюються активні пошуки альтернатив розвитку, у тому числі відповідних теорій, ідеологій, моделей. Тому питання адекватного опису стану ринку як однієї з основних передумов забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку як глобального, так і національних процесів є важливим у теоретичному і прикладному аспектах. Отже, здійснення відповідних наукових пошуків видається достатньо актуальним.

Мета статті – оцінити принципи положення основних теорій ринку та сформулювати потенціал кожної з альтернатив щодо можливості використання як визначального концепту відповідної регулятивної політики.

Соціально-економічні показники є безпосереднім відображенням досконалості наявних ринкових відносин. Стан вітчизняного ринку залишається достатньо проблемним упродовж усього періоду ринкових реформ. Наявні дисфункції очевидні, проте немає системної методології їхньої ідентифікації та подолання, у тому числі з огляду на динамічність змін. На думку авторів, проблема полягає, насамперед, у відсутності коректних методологій та теорій опису сучасного ринку і неможливості внаслідок цього опрацювати результативну політику регуляції. Для вирішення проблеми необхідний адекватний вибір (уточнення) теоретичної бази серед відомих або ж формулювання нової в разі визнання неадекватності наявних.

Питання ідентифікації та моделювання ринку можна віднести до найбільш популярних в економічній літературі впродовж останніх щонайменше 400 років. До того ж інтерес до зазначеної теми різко зростає із середини ХХ ст. у міру формування усталених поглядів на необхідність регулювання ринку. Серед величезної кількості наукових праць із питань опису ринку як інституціонального та функціонального явища слід чітко визначити основні роботи, які обумовили принципів положення загальної теорії ринку. Як свідчать результати досліджень, переважна більшість відомих робіт є радше варіантом аргументації (чи сукупності контраргументів) на користь того чи іншого вихідного концепту. Проблематичним також видається формування вітчизняного аналога ринкової теорії.

Історики економічної науки акцентують увагу [1] на ознаках теорії меркантилізму як першій окремій системі поглядів на сутність та роль ринку. Автори вважають, що навіть за умови відсутності достатньо систематизованих наукових праць, теорія меркантилізму може бути визнаною як базова з огляду на широке втілення її принципів у практику практично всіх країн у ХІ – ХVІІ ст.

Відповідно як фундаментальні роботи з питань теорії ринку в індустріальну епоху необхідно розглядати, насамперед, праці А. Сміта [2], де було визначено роль та принципи існування суспільства з ринковою економікою. У теоретичному контексті розгляд питання формування базової теорії "вільного ринку" принциповими авторами вважають також роботи Ж.-Б. Сєя [3], де сформульовано так званий "закон ринків". Надалі теорія економічного лібералізму класичної політекономії набула трансформації у 30-х рр. ХХ ст. під впливом робіт Дж. Робінсона, Е. Чемберліна, Дж. Кейнса [4 – 6]. Саме на основі досліджень зазначених учених, як відомо, було сформульовано так звані "сучасні доктрини державного регулювання економіки" [1]. Такі доктрини у другій половині ХХ ст. зазнали логічного корегування в теоріях неокейнсіанства [7] та неолібералізму [8]. Окремим етапом формування альтернативної економічної теорії, у тому числі теорії ринку, на рубежі ХІХ – ХХ ст. та в першій чверті ХХ ст. стали роботи Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчела [1; 9; 10], що визначило формування інституціоналізму.

На думку авторів, наведений список робіт принципово відбиває ретроспективний і ґносеологічний процес формування переліку варіативних методологічних позицій у рамках змістового поля загальної теорії ринку. Ці позиції мали різне смислове наповнення, у тому числі окремий рівень альтернативності поглядів. Загалом саме на основі цих робіт, а також теорій, які вони репрезентували свого часу, і може аналізуватися проблема коло питань зазначеної теорії з визначенням, умовно кажучи, найкращого (найбільш відповідного до реалій самого ринку та можливості його регулювання) варіанта. Саме це залишається, як свідчить практика, одним із найменш висвітлених питань економічної науки.

Авторами запропоновано принципову методологічну схему еволюції основних теорій ринку та відповідних моде-

лей. Відповідно такі було запропоновано розглядати як теорії трьох порядків. До I – базового – рівня теорій (своєрідних *мета-теорій*) були віднесені меркантилістська, інституціональна і теорія "вільного ринку" класичної політекономії. Термін "базовість" було застосовано з огляду на те, що такі наукові підходи стали, по-перше, ретроспективно вихідними, а по-друге, визначили основні варіації теоретичних поглядів, на основі яких велася подальша дискусія. До II рівня теорій були віднесені теорії недосконалої конкуренції Дж. Робінсона, монополістичної конкуренції Е. Чемберліна, а також концепція стимулювання сукупного попиту Дж. Кейнса. Відповідно до теорій III рівня було віднесено теорії ринку неокейнсіанства та неолібералізму. Позиція авторів полягала в тому, що за вказаним алгоритмом загальну теорію ринку слід розглядати як сукупність принципів положень метатеорій, теорій II та III рівнів за умови *логічної інтерпретації та взаємоузгодженості* їхніх принципових положень, що і стало предметом цієї роботи.

Так, безумовно, визначальне значення має аналіз змісту теорій метарівня. Як відомо, в економічній історії меркантилізм став першою ринковою теорією загальної комерціалізації господарського життя за масштабної участі державних структур. Ця парадигма будувалася на визнанні визначальної ролі золота та коштовностей, політики протекціонізму та забезпечення активного торговельного балансу, торговельного капіталу тощо. Значення цієї теорії полягає, по-перше, у здійсненні глобального експерименту побудови відповідної моделі ринку, а по-друге, у визначенні універсальних критеріїв та одночасно підстав для подальших дискусій щодо раціональності економічної ідеології за критеріями державного регулювання, грошово-фінансової політики, ролі окремих галузей народного господарства у створенні багатства тощо. Так чи інакше, а будь-яка сучасна економічна політика державного (національного) рівня передбачає використання елементів меркантилістської теорії або ж ігнорування таких чи пошук гібридних форм утілення згаданих елементів.

Слід особливо підкреслити, що в історичному контексті постулати класичної політекономії було проголошено свого часу як безкомпромісну альтернативу меркантилістським ідеям, тобто за всіма означеними моментами ідеологія економічного лібералізму класичної політекономії передбачала свободу ринків (вільну конкуренцію, торгівлю, ціноутворення та невтручання держави в економіку), визнання провідної ролі матеріальних сфер народного господарства й категорії витрат у законах ціноутворення, зведення ролі грошей до кількісних функцій (відповідно до "кількісної" теорії грошей). У згаданій роботі А. Сміта [2] було визначено роль та принципи існування суспільства з ринковою економікою як найбільш вигідного сценарію розвитку, тоді як у працях Ж.-Б. Сєя [3] було сформульовано так званий "закон ринків" або тези про здатність ринків до саморегульованості й самовідновлення в разі відсутності зовнішніх регуляцій. До того ж такі регуляції апіорі визнавалися деабілізаційними й негативними.

Приблизно через століття після робіт класиків політекономії – у 30-х рр. ХХ ст. – теорія "вільного ринку" зазнала суттєвого і в деяких моментах принципового корегування. У науковій літературі це традиційно пов'язують із Великою депресією 1929 – 1933 рр. [1]. Сам факт кризи свідчить про неможливість за постулатами класичної економіки передбачити цю кризу, надати якесь повне пояснення причин її виникнення, а також обґрунтувати шляхи виходу з неї. Як уже зазначалося, корегування теорії вільного ринку в цей час було здійснене у роботах Дж. Робінсона [4], Е. Чемберліна [5] і дещо пізніше – Дж. Кейнса [6]. Слід особливо підкреслити, що сутність корегування у вказаних джерелах істотно відрізняється, що потребує окремого детального пояснення.

Так, Дж. Кейнс довів неадекватність "закону ринку" в інтерпретації Ж.-Б. Сєя щодо можливості самовідновлюватися через так званий "психологічний закон", а саме зростання частки непродуктивних накопичень частини грошової маси та вилучення останньої з грошового обігу. Свого часу такий обіг було визначено Ж.-Б. Сєєм як визначальну умову задоволення потреб бізнесу в грошовій масі, з одного боку, а також формування достатніх можливостей щодо суспільного попиту, з іншого – як запоруку усунення економічних криз. Проте насправді, на думку Дж. Кейнса, відбувається порушення балансу між попитом і пропозицією внаслідок порушення обігу грошової маси.

Відповідно Дж. Кейнсом було запропоновано концепцію стимулювання попиту шляхом державного втручання в грошовий обіг через зростання зарплат, вплив у такий спосіб на кредитні відсотки, стимулювання інвестиційного процесу та зайнятості тощо.

Натомість Дж. Робінсон і Е. Чемберліном було поставлено під сумнів один із визначальних постулатів ідеології економічного лібералізму – наявність так званої "вільної" конкуренції як такої. Дані вчені також акцентували увагу на тому, що в реальному світі існує недосконалий (згідно з [4]) та "монопольстичний" (згідно з [5]) тип конкуренції.

З огляду на відносно незначне поширення ідей зазначених учених до останнього часу в Україні, слід звернути особливу увагу на характеристику цих категорій, навіть із метою популяризації відповідної методології (рис. 1).

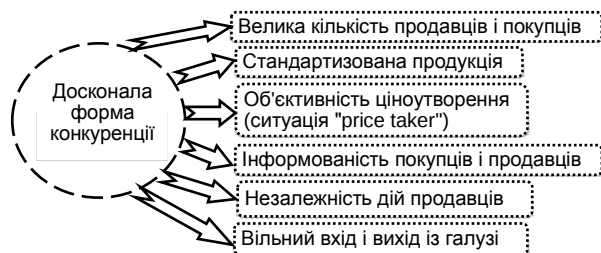

Рис. 1. Інтерпретація ринку з досконалим типом конкуренції (сформовано авторами на основі джерел [1 – 3])
[Interpretation of the perfect competition market]
(formed by the authors based on references [1 – 3])

Так, вільна (ідеальна) конкуренція передбачає наявність рівних умов для всіх агентів ринку, а також наявність повної інформативної бази щодо ринку для всіх його учасників. Обох умов насправді не існує і не може бути апіорі. Так, за Е. Чемберліном, будь-який суб'єкт ринку має якісь особливості, відмінності, які за певних обставин потенційно можуть трансформуватися в більші чи менші конкурентні переваги. Саме це визначення таких унікальних у кожному разі особливостей було вкладене в термін "монопольстична конкуренція". Наявність таких монопольстичних ознак обумовлює як основний поведінковий мотив для будь-якого суб'єкта ринку розвиток і захист таких монопольстичних переваг, що визначає чи не найпотужніший вектор розвитку універсального ринку. Автори вважають, що тлумачення терміна "монопользм" ("монопольстична перевага", "конкуренція" тощо) й переважне розуміння монопользму та монопольного становища у більшості джерел сучасної літератури, у тому числі вітчизняної, призвело в економічній науці до невинновданого дуалізму та підміни понять. Щонайменше, це потребує уточнення того, як використовують у даному разі термін "монопользм". Проте найбільш негативним є, на думку авторів, те, що надалі все, пов'язане з цим терміном, набуло, принаймні у вітчизняній літературі, лише одного розуміння, реалізованого переважно у визначенні шкідливої ролі монопользму як такого (що і так ніким під сумнів не ставилося і не ставиться) і значення антимонопольних політики та законодавства. Натомість тлумачення Е. Чемберліна залишається фактично поза рамками теорії та практики регулювання ринку, а також опису універсальних його складових і механізмів функціонування у вигляді ідеї про те, що вся економічна система є сукупністю суб'єктів з явно ідентифікованими монопольстичними відмінностями, а також про те, що регуляції повинні, як обов'язкова умова, здійснюватися з огляду на наявність таких ознак.

З іншого боку, за Дж. Робінсон, у реальному конкурентному середовищі завжди існує ефект узгодженості тією чи іншою мірою дій конкурентів (на цьому власне і ґрунтується сутність терміна "недосконалість"), чого за вільної конкуренції бути не може. Більше того, вільна конкуренція є невинновдною для суспільства, адже її довготривалість призводить до банкрутства переважної більшості учасників ринку, неможливості модернізації бізнесу, масового скорочення робочих місць та закономірно – до монополії. Парадоксом економічної ринкової теорії є те, що усунення загрози монополії на ринку потребує саме недосконалого типу конкуренції і, навпаки, ліквідації навіть теоретичних умов для створення вільної конкуренції. Остаточним висновком обох теорій стало твердження про те, що

конкуренція, навіть недосконала, має практично невичерпний потенціал для розвитку всієї соціально-економічної системи, але до того ж є вразливим і обмеженим феноменом, який потребує захисту. Будь-яке принципове державне регулювання повинне будуватися в ідеологічному полі мети досягнення виправданого рівня такого захисту.

Слід звернути увагу на те, що обидві згадані теорії – Дж. Робінсон і Е. Чемберліна – доцільно розглядати як єдиний концепт, теорію (-і) недосконалої конкуренції, що й має місце в деяких іноземних джерелах. Таким чином, недосконалість реального конкурентного середовища передбачає монопольстичний його характер і, більше того, обумовлена саме останнім. Натомість автори вважають, що за змістом логіки пізнання ринку та його законів теорії Дж. Кейнса і недосконалої конкуренції є принципово різними науковими підходами, і це було підтверджено надалі на практиці.

Так, на основі вчення Дж. Кейнса у 50 – 70-х рр. XX ст. було сформульовано неокейнсіанство, яке слід розглядати як окремий, відоміний варіант теорії ринку. Так, якщо головним критерієм регулювання ринку Дж. Кейнс вважав показники зайнятості (так звану "вагу Кейнса" між інфляцією та безробіттям), то неокейнсіанство розглядало зазначене через призму забезпечення прийнятних темпів економічного зростання. Зрозуміло, що така різниця у критеріях оптимальності та доцільності регуляції обумовлює принципово різні позиції щодо ролі та змісту державної економічної політики. Як відомо, теорію неокейнсіанства було активно використано в економічній політиці ряду західноєвропейських країн та США на сьогодні.

Натомість трансформація теорії недосконалої конкуренції у другій половині XX ст. правомірно розглядати через історію формування та розвитку теорії неолібералізму. Остання, як відомо, бере свій початок із кінця 30-х рр. XX ст. (так званий "коловіум Липпмана") [1].

У 60-х рр. XX ст. ідея неолібералізму була реалізована в ряді наукових течій даної теорії: монетарній, фрайбузькій (ордоліберальній), англійській, французькій та інших школах. Спадкоємність зазначеної теорії від теорій недосконалої конкуренції автори вбачають у тому, що саме неолібералізм обґрунтовував необхідність та межі регуляції через критерій захисту й розвитку конкуренції. Основні положення неолібералізму, так само, як і неокейнсіанства, були реалізовані в практичній політиці урядів ряду західних країн (ФРН, США, Англії та ін.) у 50 – 90-х рр. XX ст.

Окреме місце в ряду теорій ринку посідає теорія інституціоналізму. Як відомо, основи цієї теорії було закладено в роботах представників американського інституціоналізму. Однак детальне вивчення зазначених робіт дає підстави зробити висновки про явну неоднозначність даних поглядів щодо можливості висвітлення сутності ринку. Так, у роботах Т. Веблена [9] яскраво простежується негативна оцінка ринкової економіки США зразка початку XX ст. Подібна критика негативної ролі бізнесу має логічний та емоційно привабливий вигляд, проте пропозиції цього вченого щодо передачі влади фахівцям-інженерам ні в ті часи, ні сьогодні не розглядалися як серйозна альтернатива суспільного розвитку і навряд чи можуть так сприйматися. У відомих працях Дж. Коммонса [10] викладено розгляд категорії ринкової економіки через сукупність правових аспектів, у тому числі можливості регуляції та усунення наявних дисфункцій ринку, проте юридичні передумови державного регулювання не стосувалися розгляду моделі ринку як такої. Роботи У. Мітчелла [1] були однією з перших спроб побудувати економетричну модель ринку за сукупністю узгоджених логічно соціально-економічних показників, які відбивають характеристики тих чи інших інституційних норм як складових універсального ринку; проте і в цьому разі це, скоріше, одна з позицій опису технічних, результативних характеристик ринку, а не функціональних факторів та законів. Саме тому особиста позиція авторів полягає в тому, що використання інтелектуального апарату інституціональної теорії для побудови репрезентативної моделі ринку є найбільш проблематичним серед інших варіацій теорій ринку. Цю теорію (а точніше, парадигму, тобто систему окремих поглядів) доцільно розглядати як окрему методологію аналізу, і вона теоретично не суперечить будь-якій принциповій теорії ринку і відповідно може бути використана як така.

Вибір якоїсь теорії з множини альтернатив є фундаментальним етапом утілення методологічної позиції в реальне життя. Процес у цьому разі виходить за межі схоластичної

дискусії, перетворюючись у реальну економічну політику з усіма її можливими наслідками. Історія цивілізації насичена прикладами того, як така політика ставала поштовхом для розвитку або ж призводила до занепаду. Так, у літературі детально описаний ефект так званих "хлібних законів" у часи Д. Рікардо [1]. Відносно нетривалий період становлення ринкових відносин в Україні дає підстави стверджувати, що є такі вдалі ефекти, як формування ринкових механізмів розвитку ринку олієжирової продукції, сої, зерна; натомість протилежними прикладами є історія практично повного занепаду таких галузей, як льонарство, хмелярство, виробництво цукрових буряків, цілих галузей тваринництва тощо. Отже, вибір адекватної теорії ринку слід розглядати як вибір, де можливість помилки має виключатися, а досвід не може ігноруватися. Саме тому автори ще раз наголошують

на тому, що за кожною теорією і моделлю ринку, які було розглянуто, стоїть логіка побудови якогось типу регулятивної політики. На рис. 2 наведено авторське узагальнення типів такої політики за метою і критеріями ефективності регуляції. Було виділено 6 типів такої політики, кожен із яких, як уже згадувалося, мав досвід реалізації в той чи інший час.

Аналіз таких типів дозволяє виділити 2 різновиди регуляцій:

1) орієнтовані на якісь технічні параметри ринку (наприклад, монетарні – за теорією меркантилізму та неолібералізму, показники зайнятості – за Дж. Кейнсом; темпи економічного зростання – за неокейнсіанством);

2) орієнтовані на показники конкурентного середовища (за теоріями "вільного ринку" та недосконалої конкуренції).

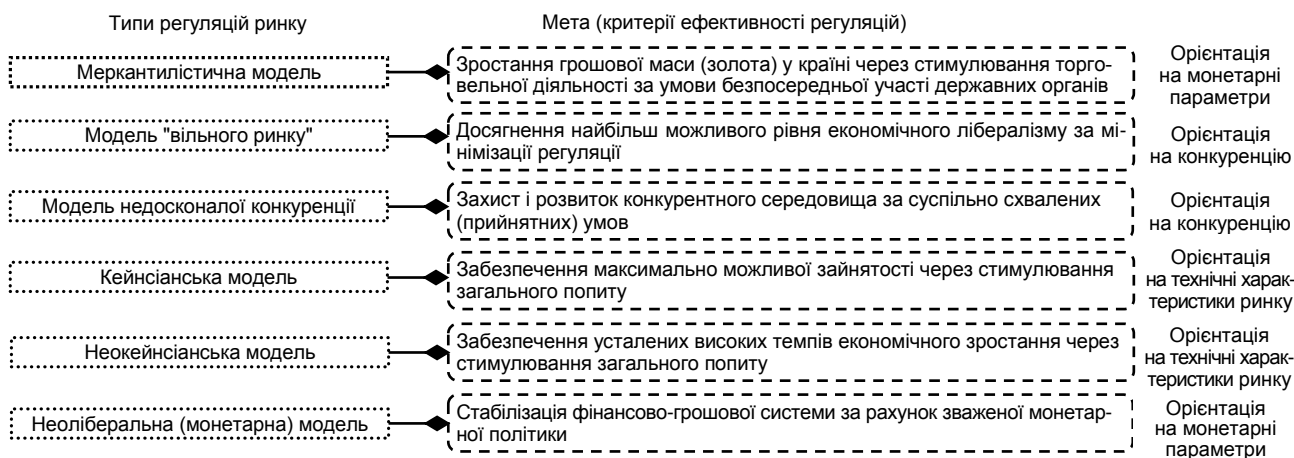

Рис. 2. Типи політики державного регулювання за різними теоріями/моделлями ринку (авторська розробка)
[Types of government control policy according to various market theories/models] (the authors' development)

Різниця між зазначеними різновидами видається ключовим моментом дискусії. Їх принципово виокремлює ідеологія регуляцій, насамперед, щодо критеріїв досконалості ринку та відповідних показників.

Автори вважають, що регуляція може бути дієвою як стратегія розвитку лише за наявності зрозумілої ідеології, прийнятної для агентів ринку. До того ж, чим ширше коло агентів, які поділяють дану ідеологію, тим більше шансів у таких регуляцій бути схваленими суспільством. В ідеалі така ідеологія повинна мати підтримку всіх груп агентів, і саме це є єдиним критерієм коректності регулятивної політики.

Так, критерій зайнятості (кейнсіанська модель) відображає інтереси соціально орієнтованої частини суспільства, для якої зниження рівня безробіття є однозначно важливішим, аніж будь-які інші економічні показники. При цьому така політика вступає у пряму суперечність із інтересами бізнесу, який налаштований, передусім, на ринкову ефективність у вигляді прибутковості. Адже вся політика кейнсіанства передбачала досягнення зайнятості за рахунок інфляції.

Монетарні параметри ринку неоліберальної моделі (стабільність грошової системи) відбивають інтереси бізнесу та фінансових інститутів (банківського, торговельного капіталу в першу чергу), проте здійснення жорсткої грошової політики "дорогих грошей" у цьому разі, як правило, супроводжується ефектом зростання безробіття; таким чином, дана політика завжди матиме дуже численну групу опонентів.

Регуляція за неокейнсіанською моделлю, на думку авторів, взагалі не відбиває інтересів великих груп агентів ринку, а є, скоріше, своєрідною системою моніторингу національної економіки та експериментів із варіативністю низки показників у ряді якихось дій уряду.

Слід сприйняти як аксіому, що теорія "вільного ринку" класичної політекономії сьогодні повинна сприйматися, скоріше, як легенда економічної науки, як теорія, яка свого часу змінила логіку історії цивілізації. Найбільш правильно і логічно інтерпретацію ідеології економічного лібералізму є, як вважають автори, теорія недосконалої конкуренції. Саме її використання дає адекватне розуміння принципової сутності реального конкурентного середовища із найбільш можливим збереженням політекономічних ідей капіталізму. Головним аргументом у цьому разі

є те, що критерій захисту конкурентного середовища як детермінанта мета регуляції об'єктивно відображає інтереси всіх груп агентів ринку. Інакше кажучи, у цьому зацікавлені всі. Саме тому цю теорію слід розглядати як єдину правильну концепцію соціально-економічного розвитку для всіх груп країн.

Водночас досвід практичного втілення основних доктрин ринку свідчить, що теорія недосконалої конкуренції в достатньо повному вигляді такої реалізації фактично не мала. Таким чином, для економічної науки характерним є парадокс, коли найбільш змістовна щодо дійсного відображення законів ринку теорія – теорія недосконалої конкуренції – мала найменшу історію практичного впровадження.

Дискусію про вибір правильної теорії ринку можна спроектувати на реальні вітчизняного ринкового середовища. Історія пострадянської України свідчить про два основні етапи становлення ринкових відносин: 1) з 1991 р. до середини 90-х рр. XX ст., коли в країні панував неокейнсіанський тип стимулювання вітчизняного виробництва шляхом активної емісії грошової маси; 2) після 1995 р. (введення повноцінної національної грошової одиниці), коли втілювалися принципи жорсткої монетарної політики, побудованої за критерієм стабільності фінансово-грошової системи. На думку авторів, результативність обох типів політики була доволі сумнівною, що є окремою темою обговорення і виходить за межі даної статті.

Якщо розглядати дане питання в аспекті конкретних ринків, то слід зазначити, що до ринків із найбільш дисфункціональним станом можна віднести ринок молочної продукції України. Проблемним є стан даного ринку вже протягом десяти років, упродовж усього пострадянського періоду [11; 12]. Дисфункції ринку можуть бути відображені у:

скороченні поголів'я молочного стада і виробництва молока загалом порівняно із 1990 р. практично вдвічі (у 1990 р. вироблялося 24,5 млн т молока, тоді як в останні роки – 11,0 – 12,0 млн т);
зниженні рентабельності галузі з більш ніж 30 % (1990 р.) до збиткового рівня (-23,5 % у 1995 р., -6,0 % у 1999 р., значення, близьке до нульової рентабельності, – на 2012 – 2013 рр.);
трансформації галузі з великотоварного до дрібного приватного сектору (збільшення частки останнього у виробництві з 24 % у 1990 р. до більш ніж 80 % на сучасному етапі);
різкому зниженні якості сировини та загалом продукції;

зниженні споживання молочної продукції в Україні (близько 220 кг на рік на 1 особу або близько 50 % від науково обґрунтованої норми за останні роки, тоді як у 1990 р. – 373 кг); наявності невиправдано високих ризиків експорту продукції через політичні фактори, незбалансованості такої політики загалом, відсутності значного експорту на найбільш привабливі ринку світу;

яскраво вираженому диспаритеті цін щодо цін на сировину з огляду на досягнення середньоєвропейського рівня реалізаційних цін на молочну продукцію в країні за умови фактично в 10 разів нижчого рівня життя українців;

значному технологічному відставанні галузі; низьких показниках продуктивності молочного стада, високій собівартості виробництва та переробки молока; низькій інвестиційній привабливості галузі.

При цьому галузь за весь період формування ринкових відносин в Україні декларативно і фактично (з огляду на фінансові можливості держави) перебувала до останнього часу у фокусі державної підтримки як одна з ключових галузей. Також слід зазначити, що потенціал галузі за показниками обсягів виробництва реалізовано до 50 % від можливого за рівнем 1990 р. та не більше 30 % від потенційного можливого за умови досягнення рівня продуктивності та інтенсифікації економічно розвинутих країн. Усе зазначене у сукупності є, як вважають автори, яскравим прикладом "провалу ринку" (рис. 3).

Рис. 3. Авторська інтерпретація дії дисфункціональної форми недосконалої конкуренції на ринку молочної промисловості (авторська розробка)

[The authors' interpretation of the effect of the imperfect competition dysfunctional form on the dairy industry market] (the authors' development)

Слід розглянути основні можливі варіанти регуляції даного ринку.

1. Якщо за критерій регулювання береться динаміка виробництва і саме з цим пов'язується одночасне вирішення проблеми безробіття (типова кейнсіанська і неокейнсіанська моделі). У цьому разі мають здійснюватися державні програми підтримки галузі. Відповідно бюджетні витрати повинні надходити до товаровиробника в різний спосіб. Проте проблема полягає в наявності яскраво вираженого ефекту перевиробництва, немож-

ливості збувати додаткові обсяги продукції, низькій прибутковості, рентабельності, якості продукції, інвестиційній привабливості. На цьому негативному фоні збільшення обсягів виробництва нічого не змінює.

2. Якщо за основу беруться монетарні показники, наприклад, рентабельність галузі (неоліберальна модель). У цьому разі для галузі повинні створюватися протекціоністські заходи штучного досягнення прийнятного рівня рентабельності (наприклад, 15 – 25 %). Це означатиме на практиці бюджетування виробників у формі цільових дотацій, що принципово нічим не відрізняється від попереднього випадку.

Обидва варіанти втілювалися впродовж десятиліть у вигляді різноманітних програм підтримки вітчизняного тваринництва без істотного успіху і супроводжувалися згортанням виробництва, по суті, зі збереженням або навіть посиленням усіх інших дисфункцій. Очевидно, такі сценарії є, радше, реакцією на прояви, а не саму "хворобу".

3. Якщо причина негараздів убачається в недосконалому конкурентному середовищі (за теорією недосконалої конкуренції). Регуляція такого типу передбачає зміну інституційних основ наявного конкурентного середовища, наявних економічних конфліктів між основними групами агентів даного ринку. Цей варіант, очевидно, є мінімально витратним, але основне – він спрямований на вирішення проблеми дисфункцій, а не зміну технічних параметрів ринку.

Водночас слід зазначити, що для вітчизняної економічної науки питання об'єктивної ідентифікації дисфункцій ринку – визначення сукупності критеріїв і показників таких дисфункцій, методичного обґрунтування оцінювання ступеня останніх, моделювання та прогнозування змін конкурентного середовища під впливом зовнішніх регулятивних впливів – не має належного наукового висвітлення, що визначає перспективи подальших досліджень.

У наведеному огляді сукупності теорій ринку постає питання оцінювання їхньої прикладної цінності. Якщо є підстави говорити про вищу результативність якоїсь теорії, то, очевидно, це буде підставою визнати більш високий рівень її адекватності реальних ринкових процесів та принципової можливості управляти ними. У цьому разі слід особливо зазначити, що неможливо ні спростувати якісь із перелічених теорій, ні визнати абсолютну їхню перевагу. Усі згадані теорії (окрім інституціональної) були проголошені як ідеологічна основа для побудови політики державного регулювання в різні часи, у різних країнах. Досвід свідчить, що практично всі основні теорії ринку в разі їхньої реалізації мали успіхи та призводили до дисфункціонального стану і погіршення соціально-економічних показників. Це настановляє на думку про те, що або втілення теорій було недостатньо вдалим, або ж цивілізація й досі не створила правильної теорії ринку. У свою чергу, автору переконані, що лише теорія "вільного ринку" стала причиною для формування сучасних концептів ринку. До того ж створення нового варіанта теорії ринку, адаптованої до умов ХХІ ст., має будуватися на перегляді змістового потенціалу теорії недосконалої конкуренції, і це є виключно актуальним для ринків транзитивних економік. Водночас головним питанням є визначення бажаних для суспільства параметрів недосконалої конкуренції, а також які соціальні та економічні витрати необхідні для досягнення та захисту таких параметрів, що і визначає перспективи подальших досліджень.

Література: 1. Ядгаров Я. С. История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 230 с. 2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с. 3. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй. – М.: Дело, 2000. – 540 с. 4. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Джоан Робинсон. – М.: Юрайт, 1986. – 450 с. 5. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: реориентация теории стоимости / Э. Чемберлин. – М.: Юрайт, 1996. – 650 с. 6. Кейнс Дж. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей / Джон Мейнард Кейнс. – К.: Либідь, 1999. – 190 с. 7. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Фридрих Хайек. – Челябинск.: Социум, 2011. – 394 с. 8. Самуэльсон П. Экономика / Поль Самуэльсон, Вильям Нордхаус. – М.: Вильямс, 2008. – 1 360 с. 9. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с. 10. Commons J. R. Economics of Collective Action / J. R. Commons. – New York: Macmillan, 1950. – 420 p. 11. Статистичний щорічник України за 2012 р. – К.: Консультант, 2013. – 574 с. 12. Згурська О. М. Стан та тенденції розвитку молочної промисловості в Україні / О. М. Згурська // Economic Annals-XXI. – 2013. – № 9–10 (2). – С. 29–32.

References: 1. Yadgarov Ya. S. Istoriya ekonomicheskikh ucheniy / Ya. S. Yadgarov. – M.: INFRA-M, 1998. – 230 p. 2. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinakh bogatstva narodov / A. Smit. – M.: Sotsekgiz, 1962. – 684 p. 3. Sey Zh.-B. Traktat po politicheskoy ekonomii / Zhan-Batist Sey. – M.: Delo, 2000. – 540 p. 4. Robinson Dzh. Ekonomicheskaya teoriya nesovershennoy konkurentssii / Dzhon Robinson. – M.: Yurayt, 1986. – 450 p. 5. Chamberlin E. Teoriya monopolisticheskoy konkurentssii: reorientatsiya teorii stoimosti / E. Chamberlin. – M.: Yurayt, 1996. – 650 p. 6. Keins Dzh. Traktat pro hroshovu reformu. Zahalna teoriia zainiatosti, vidsotku ta hroshai / Dzhon Meinard Keins. – K.: Lybid, 1999. – 190 p. 7. Khayek F. Individualizm i ekonomicheskii poriadok / Fridrikh Hayek. – Chelyabinsk: Sotsium, 2011. – 394 p. 8. Samuelson P. Ekonomika / Pol Samuelson, Vilyam Nordkhaus. – M.: Vilyams, 2008. – 1 360 p. 9. Veblen T. Teoriya prazdnogo klassa / T. Veblen. – M.: Progress, 1984. – 367 p. 10. Commons J. R. Economics of Collective Action / J. R. Commons. – N. Y.: Macmillan, 1950. – 420 p. 11. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2013 r. – K.: Konsultant, 2014. – 574 p. 12. Zhurska O. M. Stan ta tendentsii rozvytku molochnoi promyslovosti v Ukraini / O. M. Zhurska // Economic Annals-XXI. – 2013. – No. 9–10 (2). – P. 29–32.

Інформація про авторів

Мороз Олег Васильович – докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: ovmoroz@ukr.net).

Несен Леонід Миколайович – канд. техн. наук, доцент кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: nesen@yandex.ua).

Філатова Любов Сергіївна – асистент кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: filatovalyba@gmail.com).

Інформація об авторах

Мороз Олег Васильович – докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, г. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: ovmoroz@ukr.net).

Несен Леонід Николаевич – канд. техн. наук, доцент кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, г. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: nesen@yandex.ua).

Філатова Любов Сергеевна – асистент кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету (21021, Україна, г. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, e-mail: filatovalyba@gmail.com).

Information about the authors

O. Moroz – Doctor of Science in Economics, Professor of the Department of Management and Modelling in Economy of Vinnytsia National Technical University (95 Khmelnytskyi road, 21021, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: ovmoroz@ukr.net).

L. Nesen – PhD in Engineering, Associate Professor of the Department of Management and Modelling in Economy of Vinnytsia National Technical University (95 Khmelnytskyi road, 21021, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: nesen@yandex.ua).

L. Filatova – assistant of the Department of Management and Modelling in Economy of Vinnytsia National Technical University (95 Khmelnytskyi road, 21021, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: filatovalyba@gmail.com).

*Стаття надійшла до ред.
18.02.2015 р.*

УДК 338.4:005.642.1:378.009.12

JEL Classification: I20; I21

КРИТЕРІЇ ЗОВНІШНЬОГО ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ТРАДИЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ВИЗНАЧЕННЯ

Станкевич І. В.

Розкрито проблему необхідності визначення критеріїв зовнішнього оцінювання якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів України, що пов'язано з підвищенням вимог споживачів до освітніх послуг та зміною сучасних підходів чинного законодавства до забезпечення якості вищої освіти. Метою роботи є визначення та обґрунтування критеріїв зовнішнього оцінювання якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів, що матимуть не фрагментарний, а системний характер визначення. Обґрунтування критеріїв здійснене за допомогою наукових методів аналізу та синтезу чинного законодавства, світових стандартів та рекомендацій у сфері оцінювання якості освіти через залучення механізму ранжування навчальних закладів, кращого світового та національного досвіду в даній сфері, а також найбільш важливих вимог споживачів до освітніх послуг. Особливу увагу в роботі приділено характеристиці та узагальненню критеріїв (індикаторів) оцінок, що використовуються національними системами ранжування для визначення рейтингу вищих навчальних закладів України. Запропоновано такий перелік критеріїв: якість навчання, якість практичної підготовки випускників, якість науково-дослідної та інноваційної діяльності, якість міжнародної діяльності, "вищий навчальний заклад очима працевлаштувачів та випускників". В аспекті кожного з критеріїв запропоновано ключові індикатори (групи індикаторів) оцінок. Зовнішня оцінка якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів може бути представлена одновимірним інтегральним показником із застосуванням певних вагових коефіцієнтів за групами критеріїв чи багатовимірним профілем в аспекті критеріїв, обраних для оцінювання якості. Робота має практичне значення для подальшого розроблення національної системи ранжування вищих навчальних закладів та оцінювання якості вищої освіти, що не залежатиме від людського фактора її вимірювання і враховуватиме не лише дійсний стан справ у сфері освіти, але й майбутні перспективи її розвитку в науковій, міжнародній та інноваційній сферах.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, якість, освітня діяльність, критерії, рейтинг.